

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ ПРО ВЗАЄМОВІДНОСИНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЗІ ШЛЯХТОЮ

В статті зроблено спробу проаналізувати погляди В. Липинського на еволюцію взаємовідносин гетьмана Б. Хмельницького із українською шляхтою в 1648 – 1657 рр., роль шляхетського стану у створенні Української держави XVII ст.

Ключові слова: В. Липинський, Б. Хмельницький, шляхта, шляхетський стан, козацтво.

Проблема висвітлення взаємовідносин уряду Богдана Хмельницького зі шляхтою в працях В. Липинського до сьогоднішнього дня залишається недослідженою. Чи не єдиною роботою, яка торкається даного питання, є стаття Н. Яковенко «Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського)» [13]. Однак, саме Липинський був першим в українській історіографії, хто звернув увагу на проблему політики гетьмана Б. Хмельницького стосовно покозачених і непокозачених шляхтичів і зробив вагомий внесок у її вивчення. У 1909 р. історик публікує свою роботу «Шляхта на Україні», в якій коротко торкнувся подій XVII ст. [7, с.19-23]. 1912 р. він видає фундаментальну монографію «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького». Опрацювавши фонди польських архівів і використовувати існуючі на той час публікації джерел, які стосувалися епохи Б. Хмельницького, дослідник з'ясував, що випадки підтримки шляхтою виступу козаків під проводом гетьмана були доволі поширеними [5, с.61, 63]. Як з'ясувала Н. Яковенко, В. Липинський, опираючись на підрахунки Юзефа Антонія Ролле та уточнивши їх, писав про 1500 осіб із 750 шляхетських родин. Водночас він обумовив можливу похибку у цій цифрі, бо значна частина шляхтичів по укладенню Зборівського договору була внесена до реєстру Війська Запорізького не за прізвищем, а за прізвиськом, іменем, посадою, тощо [13, с.21]¹. У пізнішій (1920 р. видання) монографії «Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» історик наводив інші дані про чисельність шляхти в таборі гетьмана. На його думку, її кількість сягала близько 6 тис. осіб [6, с.82]. Ця цифра взята вченим із донесення дяка Григорія Кунакова російському уряду. Документ датується груднем 1649 р. [2, с.392, 404; 3, с.312]. На жаль, дослідник «взяв на віру» перебільшені дані (шляхти під прапорами Хмельницького було значно менше), але слушно відзначав, що такої кількості українського панства було надто мало, «щоб повстання опанувати, щоб йому від самого початку не тільки націо-

¹ В. Липинський високо оцінював роботи Юзефа Антонія Ролле, що були присвячені шляхтичам. На його думку, він «найбільше для дослідження участі шляхти в повстанні Хмельницького... причинився...» [5, с.19; 8].

нальний, а в дальшій консеквенції й державно-сепаратистичний характер надати» [6, с.75].

На думку В. Липинського, представники «руської» (української) шляхти не лише підтримали повстання під проводом Б. Хмельницького, а й взяли участь у його підготовці. На жаль, історик не навів конкретних фактів, що свідчили б про роль шляхтичів в організації виступу [6, с.75]. Ще в монографії «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького» він писав про «безпосереднє порозуміння між Богданом Хмельницьким і руською шляхтою на початку революції». Проте змушений був визнати, що окремих документів, які б свідчили про якусь координацію спільних дій, йому знайти не вдалося. «Але, що таке порозуміння існувало, – писав далі В. Липинський – свідчать незаперечно відомі нам історичні факти, свідчить організація народного руху в другій половині 1648 р., проведена руською шляхтою разом із міщанством за окресленим пляном...» [5, с.131]. Щоправда, вчений наголошував на тому, що шляхтичі разом із міщанами готували виступ («за окресленим пляном, майже до подробиць ідентичним для всього простору») на Сіверщині, Поліссі, Волині, Червоній Русі, Поділлі, західній частині Брацлавщини. Натомість в козацькій Україні, як слушно зазначає дослідник, його організацію повністю взяли на себе представники козацького стану [5, с.131]. Думку В. Липинського про підготовку повстання в Київському і Брацлавському воєводствах та на Запоріжжі саме представниками козацтва поділяють сучасні історики В. Смолій та В. Степанков [11, с.87-89].

В. Липинський визначив дві основні причини, які спонукали окремих представників шляхти підтримати повстання Б. Хмельницького проти Речі Посполитої: 1) утиски православної релігії; 2) втрата середньою та дрібною шляхтою (як українською, так і польською) своїх земельних володінь, які стали власністю великих магнатів [5, с.67, 69, 99]. Однак він дещо схематично розглядав складні соціально-економічні процеси в Україні XVII ст. Середні шляхтичі так само визискували дрібних, як і заможні. Останні часто вели між собою запеклу боротьбу за земельні угіддя.

Історик розрізняв «дві цілком різні групи» в середовищі шляхти, які підтримали повстання. Першу склали ті її представники, котрі з самого початку приєдналася до виступу. Другу – ті, що перейшли на сторону Б. Хмельницького «пізніше, коли минув перший період повстання, пов'язаний із соціальною революцією», в ході якого ці шляхтичі дотримувалися нейтралітету, або, як бувало частіше, підтримували Польщу [5, с.63]. Перша група шляхти отримала назву «козакучої». В. Липинський з'ясував, що, як правило, це були середні та дрібні землевласники. Їх володіння склалися з одного, або кількох сіл. Юридично вони користувалися всіма привілеями шляхетського стану, але, насправді, терпіли утиски збоку багатших і впливовіших його представників. З-поміж цієї групи

траплялися шляхтичі, які володіли не всіма привілеями свого стану. Були такі, що не мали земельного наділу й становили «неосілу» шляхту [5, с.117].

В. Липинський звертає увагу на той факт, що економічне протистояння дрібних та середніх шляхетських господарств із магнатськими латифундіями на території козацької України спонукало підтримати повстанців не лише шляхтичів українського (руського) походження, а й польського і тих, які були ополячені. В північно-західних регіонах країни шляхта, що воювала на стороні Хмельницького в боротьбі проти Речі Посполитої, була повністю українською. Історик був переконаний: її виступ мав виключно національний, а не соціальний характер. Шляхтичі не могли підтримати спрямований проти них «хлопський бунт» [5, с.117].

В. Липинський мав своє оригінальне бачення еволюції взаємовідносин шляхетського стану із гетьманом Б. Хмельницьким і розробив її періодизацію, яка була тісно пов'язана із періодизацією Української революції XVII ст., розробленою вченим¹. Її історик ділить на три основні періоди. Перший – «доба козацького автономізму» (1648 – кінець 1653 р.) – почався як повстання козаків за свої привілеї. Виступ згодом переріс у революцію, в якій взяли участь тисячі селян, міщан, українських православних шляхтичів, духовенство [6, с.15, 17, 23]. Другий етап тривав з кінця 1653 р. (від початку переговорів Б. Хмельницького з російським урядом про прийняття протекції царя) до 1657 р. Третій (1657–1659) – це час існування Української незалежної держави [6, с.23-31]. Відповідно до цієї періодизації, В. Липинський розглядав взаємовідносини шляхетського стану із українським урядом.

Протягом першого, «автономістичного», періоду революції непоказана шляхта («православна шляхта «руська») змушена була неодноразово втікати з України до Польщі, переховуватися в монастирях, шукати притулку в таборі польського війська, «вижидаючи, поки Річпосполита дасть собі раду з «бунтарями» [6, с.93]. Вона, за висловом В. Липинського, була «загрожена повстанням у самім своїм фізичнім існуванню, вигнана зі своїх маєтків і до тла зруйнована» [6, с.66].

Б. Хмельницький, на думку історика, протягом перших чотирьох років з початку виступу намагався використати непоказану шляхту для реалізації своїх політичних задумів. Вона мала своїх представників в сеймі і могла коригувати рішення короля та польської еліти. Цим гетьман намагався скористатися, по-перше, для юридичного узаконення соціальних здобутків революції [6, с.61], по-друге, захисту православної релігії в Речі Посполитій [6, с.65]. Одним із документів, що на них посилався В. Липинський, висвітлюючи співпрацю гетьманського уряду із представниками непоказаної шляхти в справі захисту православ'я, був

¹ В. Липинський українську революцію XVII ст. датував 1648–1659 рр. В сучасній історіографії дослідники В. Степанков та В. Смолій аргументовано доводять, що вона тривала із 1648 по 1676 р. [12, с.34, 40].

лист Б. Хмельницького від 1 (11) листопада 1650 р. до шляхтичів Волинського воєводства. Гетьман вимагав скасування унії та повернення православної церкви відібраних у неї маєтків [4, с.192]. Імовірно вчений надавав цьому джерелу важливого значення, бо навіть його повністю у тексті монографії «Україна на переломі» [6, с.61-65]. На думку В. Липинського, за посередництва в переговорах на початковому етапі революції, що завершилися укладенням Зборівського мирного договору між гетьманським урядом та польською стороною, представники шляхти отримали дозвіл Хмельницького повернутися до своїх маєтків на Україні [6, с.60]. Насправді, їх повернення було однією з умов договору і від бажань гетьмана не залежало.

У разі, якби шляхті не вдалося узаконити соціальні завойовання козацтва і селянства та добитися вільного сповідання православ'я в Речі Посполитій, то, на переконання В. Липинського, козацький стан на чолі з Б. Хмельницьким знайшов би підтримку «черні». Саме це й сталося, як писав історик, із поновлення бойових дій між українською та польською арміями, коли всі умови Зборівського договору не вдалося втілити в життя. Вчений хибно вважав, що козакам в перший «автономістичний» період української революції було вигідне взаємне винищення «шляхти й черні». В такий спосіб, на його думку, вони намагалися зберегти свої станові привілеї в умовах боротьби шляхти і селянства. Відповідно до ситуації підтримували одну або іншу сторону [6, с.61, 79]. В дійсності гетьману не було вигідне знищення селян, від яких він отримував підтримку й допомогу. Як тверезо мислячий державний діяч, він чудово розумів, що будь-які незадоволення селянства українським урядом позбавляло б його соціальної бази. Тому надання гетьманом дозволів шляхтичам на повернення до своїх маєтків було вимушеним кроком.

Політика «хитання», за висловом В. Липинського, тривала перші чотири роки революції; характер взаємовідносин гетьмана і шляхти змінювався «мало не щороку» [6, с.61, 79, 97-98]. Справді 1650-им роком датується найбільше універсали Б. Хмельницького про надання маєтків шляхтичам та з наказами козакам і селянам не робити «кривди і перешкоди в пожитках панських» [4, с.155, 178-179, 181-182, 184-185, 189-190]. Але з поновленням бойових дій гетьман, як вважав історик, знову шукав опори в селянстві. Повстанці почали вбивати і грабувати шляхтичів [6, с.97-98].

На переконання В. Липинського, гетьман до 1653 – початку 1654 рр. ще не усвідомлював державотворчого потенціалу шляхетського стану тому й допускав його погроми. Вчений переконаний, що це було серйозною помилкою Б. Хмельницького. «І в тім власне – писав історик – була найбільша трагедія цієї недержавної, автономістичної доби повстання, що український клас шляхетський, в якому найбільше державні традиції українські задержалися... закріплюється при польській Річпосполитій..., примушений до того ворожим йому, класовим і недержавним характером українського

козацького повстання» [6, с. 77]¹. Але причиною цієї трагедії був не політичний курс Чигирин, а селянська війна 1648–1652 рр. (саме про ці чотири роки «хитання» писав історик), що була стихійним несподіваним урядом суспільним явищем і супроводжувалася вбивствами і пограбуваннями як католицької так і православної шляхти [12, с. 171–182]. В. Смолій та В. Степанков з'ясували – в цих умовах Б. Хмельницький робив усе можливе, щоб захистити життя та власність тих шляхтичів, які ставилися прихильно до повстанців. Проте його заходи не давали бажаного результату. Повсталі селянські маси було складно проконтролювати. Зрозумівши, що більшість шляхтичів обрала польську сторону, гетьман з кінця серпня 1648 р. відмовився від політики захисту шляхетського землеволодіння і перестав вимагати від селянства «послушництва» своїм панам. Лише після ратифікації сеймом в січні 1650 р. Зборівського договору, коли шляхта почала повертатися до своїх маєтків на території козацької України, Б. Хмельницький (чи то щиро чи вимушено) видавав охоронні універсали шляхти. Водночас гетьман вкрай неохоче примушував селян відбувати повинності на користь панів. Він добре розумів неможливість поновлення в умовах революції і завоювання селянами особистої свободи (окрім незначної кількості тих, які відбували повинність на користь монастирів) відновлення великого і середнього землеволодіння та тих податків, що були до 1648 р. [12, с. 182–192].

В. Липинський зауважував, що для українського панства трагізм ситуації полягав і в недовірі йому з боку польських шляхтичів та урядовців. Останнім «шляхта руська» була дуже мила, – вважав історик – поки вона була зряддям проти «реbelізуючої Русі» [6, с. 94]. Українська шляхта опинилася в становищі, коли їй однаково не довіряли частина польської еліти, яка вважала за необхідне продовження безкомпромісної боротьби з повстанцями, і табір прихильників поступок на користь Війську Запорозькому. Перші звинувачували православних шляхтичів в тому, що вони більше турбувалися за свої маєтки на території України, де розгорілася селянська війна, і не бажали продовжувати бойових дій. Інший табір розцінював їх бажання повернутися до своїх господарств як перешкоду для укладання українсько-польського мирного договору [6, с. 95]. Намагання українських шляхтичів захистити православну віру робили їх для польського уряду політично ненадійними. Поляки постійно вбачали в них зрадників [6, с. 68, 95].

За таких умов в непокозаченій шляхти не залишилося іншого виходу як, за висловом київського воєводи Адама Киселя, якого цитує В. Липинський, «дбати самій про себе». Першими на це зважилися молодші шляхтичі, які зрозуміли «глибину перевероту україн-

¹ Тут слід звернути увагу на еволюцію поглядів В. Липинського на шляхетський стан в подіях XVII ст. Так, якщо в «Участі шляхти...» вчений доводив та обґрунтовував думку, що українські шляхтичі взяли активну участь у виступі під проводом Б. Хмельницького, то в «Україні на переломі» вони вже виступають в ролі активних творців Української держави [9, с. LI–LII; 13, с. 27].

ського» і усвідомили, що «в хаосі й пеклі революції родиться на їх батьківській землі новий лад, для них від старого ладу Річпосполитої ближчий і рідніший» [6, с.96]. Як з'ясував вчений, спочатку на розрив з Польщею пішла шляхта Київського, Чернігівського і Брацлавського воеводств – територіального ядра нової Української держави Війська Запорозького [6, с.96]. Але історик перебільшив вплив українського панства в ній. На думку В. Смолія та В. Степанкова, шляхетський стан «втратив як монополію на владу у суспільстві так і роль політичної нації». Шляхта вже не була суспільним станом, а перетворилася на соціальну групу. Ключова роль у розбудові Війська Запорозького належала козацтву [12, с.21, 226].

На кінець 1653 р. (із завершенням політики «автономізму») Б. Хмельницький, на переконання В. Липинського, остаточно став на шлях розбудови незалежної Української держави і кардинально змінив свою політику стосовно непокозаченої шляхти [6, с.23]. На його думку, гетьман з цього часу усвідомив державотворчий потенціал шляхтичів. Він розумів, що в тих етнічних українських землях, які не входили до Війська Запорозького, на цю верству можна буде поклястися так само, як і на селян в боротьби за їх визволення з-під влади польського короля [6, с.104]. Зі свого боку, непокозачена «руська» шляхтича «шляхом кривавого досвіду» зрозуміла, що «без її повороту до рідної державности, без її повного об'єднання з власним народом ладу й порядку на її рідній Русі бути не може» [6, с.181; 10, с.LXVI]. Проте спершу гетьману було потрібно перетворити «розбрикану», розбещену і зледащилу шляхту в «верству не тільки лицарсько-хліборобську, але й верству службову, від влади Гетьмана Війська Запорозького вповні залежну» [6, с.105].

Бажаючи заручитися підтримкою шляхтичів, гетьман захищав і поновлював їхні майнові права на села, хутори, млини. Для ілюстрації цього вектору політики Чигирин, В. Липинський посилався на універсал Б. Хмельницького від 13 (23) липня 1654 р., яким заборонялося кривдити міщан і шляхту містечка Насташка («найменшої кривди і пренагабань чинити не важил і нічого на них не вимислял») [6, с.88; 4, с.372]. Історик проаналізував також жалувальну грамоту гетьмана шляхтичам Мартину і Федору Вороничам на маєтки в Стародубському повіті та місті Стародубі [6, с.104; 2, с.545; 4, с.531-532].

З кінця 1653 – початку 1654 рр. владу Б. Хмельницького почала визнавати волинська, подільська, поліська, червононоруська шляхта, а також та, яка проживала на території південної Білорусі [6, с.178-179]. Прикладом такого переходу, на переконання В. Липинського, було визнання панством Пінського повіту зверхності гетьмана. Протягом 1655–1656 рр. в середовищі пінських шляхтичів, серед тої їх частини, яка не покозачилася, «що більше від інших старі державні традиції «руські» заховала» відбулася еволюція свідомості і сформувалося позитивне ставлення до Української держави і гетьмана Б. Хмельницького [6, с.210].

Першим вагомим доказом цього «перелому» у свідомості шляхтичів Пінського повіту, на думку дослідника, був факт внесення до

городських книг Пінського універсалу Б. Хмельницького від 31 грудня 1656 р. (10 січня 1657 р.) адресованого полковникам із вимогою надати військову допомогу князю Юрію Ракоці [6, с.211]. Даним розпорядженням гетьман наказував не чинити кривд тим шляхтичам, що підтримували Військо Запорозьке («же хто-колевк горнутисе маєть до Войска Запорозского, аби найменшше кривди не міли ні од кого... жеби нікому утяження не було, хто при ласце нашой і Войску Запорозском зостават будет») і, навпаки, знищувати тих, хто був ворожий до Української держави («спротивних теж і Войску Запорозскому незичливых і неприхилних росказалисмо громить») [1, с.96; 4, с.551]. Остаточним кроком в юридичному оформленні влади гетьмана над Пінським повітом було складення «присяги вірності» пінської шляхти Б. Хмельницькому 20 (30) червня 1657 р.. Зі своєї сторони гетьман видав універсал на підтвердження прав шляхти Пінського повіту [6, с.7-13; 4, с.601-604]. У такий спосіб ці південно-білоруські землі увійшли до складу Війська Запорозького не лише фактично, а й юридично.

В. Липинський був першим дослідником в українській історіографії, що ґрунтовно вивчав проблему взаємовідносин уряду Б. Хмельницького з шляхтою. Історик з'ясував мотиви пошуку розуміння кожною із сторін, обґрунтував періодизацію еволюції взаємовідносин шляхетського стану з гетьманом; звернув увагу на трагізм обставин, в яких опинилася шляхта в 1648–1653 рр. На жаль, дослідник ідеалізував роль шляхтичів в українському державотворенні. Та все ж таки, його здобутки у вивченні історії шляхти в Україні залишаються актуальними до сьогодні.

Список використаних джерел:

1. Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. – Вильно, 1865. – Т. 34: Акты, относящиеся к времени войны за Малороссию (1654–1667). – 1909. – ЛП + 588 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб, 1861. – Т. 3. – 604 + 134 с.
3. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – Т. 2. – 558 с.
4. Документи Богдана Хмельницького / [упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич]. – К., 1961. – 739 с.
5. Липинський В.К. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / В.К. Липинський // Липинський В.К. Твори. – Т. 2 / [за ред. Р. Залужького, Є. Зиблікевич]. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – С. 1-638.
6. Липинський В.К. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В.К. Липинський // Липинський В.К. Твори. – Т. 3 / [Ред. Лев Р. Білас, Ярослав Пеленський]. – Філадельфія : Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1991. – С. 1-271.
7. Lipiński W. Szlachta na Ukrainie / W. Lipiński. – Kraków, 1909. – 88 s.
8. Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість [наукове вид., 2-е доп., перероб.] / С. Баженова. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2002. – 180 с.

9. Білас Л. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби / Л. Білас // Липинський В.К. Твори. – Т. 3 / [ред. Лев Р. Білас, Ярослав Пеленський]. – Філадельфія : Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1991. – С. XXIII–LXX.
10. Білас Л. Краків, Женева і філіація «Кричевського» // Липинський В.К. Твори / В.К. Липинський. – Т. 2 / [за ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич]. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – С. XVII–XCVIII.
11. Смолій В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет : наукове видання / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Темпора, 2009. – 680 с.
12. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
13. Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) / Н. Яковенко // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів : матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12 – 13 жовтня 1995 р.) / [за ред. Леоніда Зашкільняка]. – Львів-Люблін, 1996. – С. 21–30.

The article is an attempt to ascertain views on the evolution of V. Lipinsky Hetman Bohdan Khmelnytsky relations with the Ukrainian nobility in 1648 – 1657's, the role of the noble status of the Ukrainian State in XVII century.

Key words: *W. Lipinski, B. Khmelnytsky, nobility, noble status, cossacks.*

Отримано: 1.07.2011

УДК 930.1:008+37]:061.2(=161.2)(438)«1867/1939»

Л. М. Коваль

УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ТОВАРИСТВА В ПЕРЕМИШЛІ У 1867-1939 рр.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті охарактеризовано і досліджено основні здобутки, напрацювання і документальні джерела, які стосуються історії українських громадських культурно-освітніх товариств у Перемишлі в 1867-1939 рр.

Ключові слова: *культурно-освітнє товариство, Перемишль, історіографія, документи, архів, фонд, джерело.*

Специфіку діяльності українських культурно-освітніх товариств Перемишля розкривають польські та українські наукові праці, тісно пов'язані з висвітленням історії міста й діяльності культурних і освітніх організацій, такі як: «*Zycie kulturalne Przemysla w okresie II Rzeczypospolitej*» («Культурне життя Перемишля у період II Речі Посполитої») під авторством Б. Філярецької, видані в Перемишлі у 1997 р. [23]. Книга складається з семи розділів. У першому розділі відтворені умови розвитку культурного життя Перемишля і охарактеризовані найважливіші культурні товариства та інституції міста. В другому розділі розглянуто діяльність